

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК

Серія Археологічна. I. Збірник „Палеоліт України“ Ч. 2.

Проф. Д-р МИХАЙЛО МІЛЛЕР

ПАЛЕОЛІТ НАДПОРІЗЖЯ

Накладом Т-ва Прихильників УВАН

Авґсбург

1948

Проф. Д-р МИХАЙЛО МІЛЛЕР

ПАЛЕОЛІТ НАДПОРІЖЖЯ

Надпоріжжям звемо відтинок Дніпра приблизно від м. Катеринослава до м. Запоріжжя. Цю частину Дніпра звуть також „Великим коліном Дніпра“ або „Порожистою частиною Дніпра“. На цьому відтинку Дніпро перетинає виходи т. зв. українського кристалічного щита, що й обумовлює тут формацію порожистої частини. На протязі 90 км. Дніпро має падіння на 33 м. і творить на цьому відтинку 9 порогів, 91 забору й 120 більших скель та окремих каменів.

Місцевість Надпоріжжя — грандіозна, прекрасна та своєрідна і дуже відрізняється вона від надчорноморського степу, що прилягає до неї, розкинувшись на сотні км. навкруги. На всьому протязі Великого коліна, по берегах, розкидані глибокі яри, балки, гранітові скелі, дубові ліси та брукви, а по ріці — велика кількість скелястих, вкритих лісом або піскуватих островів. Надпоріжжя мало надзвичайні природні багатства та творило особливо сприятливі умови для життя стародавньої людини з первісним збирацьким господарством. Велика кількість кам'яних кристалічних порід, лісу, незвичайні рибні багатства, сила дикої звірини та птаства, чорноземні узбережні луки, придатні для раннього хліборобства та скотарства — також різко відокремлювали Надпоріжжя від довколишнього степу.

Цими умовами і пояснюється рання поява тут людини, густе заселення та відносно високий розвиток культури, що робили з Надпоріжжя осередок, з якого та культура ширилася і вгору, і вниз понад Дніпром, на захід до Бога та на схід до Дінця.

Цими ж передумовами пояснюється виїмкова насиченість Надпоріжжя пам'ятками матеріальної культури, що їх можна коротко означити так: середній палеоліт; значна кількість селищ горішнього палеоліту та особливо епіпалеоліту; розвинений неоліт; своєрідний та багатий енеоліт з кьокенмедінгами; високо розвинена культура бронзи з залишками виробничих осередків та великих промислових майстерень кам'яного знаряддя; мегалітичні домовини, кромлехи та кам'яні споруди того ж часу; скупчення скитських могил; значна кількість піль поховань; сарматські поховання та центри виробництва аланської кераміки; великі слов'янські селища з ознаками візантійської культури; велика кількість могильних цвинтарів пізніх кочовиків; залишки запорізьких Січей та української колонізації з 17 ст.

Закінчується цей надзвичайний „фільм“ рештками російських твердинь 18 ст. — пам'ятками московського наступу та загарбання „запорізьких вольностей“.

Всіх попередніх дослідників завжди вражала надзвичайна кількість могил, що рясно вкрили степ з обох боків Надпоріжжя.

У „всеподданійшому докладі“ про археологічні розшуки 1853 року сказано: „Оглянуто місцевість між річками Сурою та Базавлуком. Вся просторинь вкрита могилами...“ І. Забелін в 60-х рр. минулого століття писав: „Ніде немає такої кількості могил найрізноманітнішої величини та конструкції, як на просторі, що оточує Дніпрові пороги верстов на 200 або 300 в квадраті“. У 80-х рр. Д. Самоквасов писав: „Кількістю могил особливо звертає на себе увагу місцевість, що лежить за порогами. На протязі 7 км. уздовж та 2-х км. ушир розкидано до 500 могил купами та поодинці... В напрямку на захід від Безпечної могили тягнуться майже безперервний цвинтар на більш як 5 км., що складається з насипів різного розміру та форми...“ М. Ростовцев пише: „На правому березі Дніпра тягнуться між Никоподем та Катеринославом ланцюг найвідоміших багатих та могутніх могил: Чортомлицька, Гермесовські та Краснокутська, а також чудова Олександропільська. Вся ця серія складає одну цілість...“ Наш відомий археолог М. Макаренко про ту ж місцевість пише: „Рідко де трапляються степи, так рясно та густо всіяні могильними насипами, як понад дорогою з Катеринослава на Олександрівське та Нікопіль, уздовж ґрунтового шляху на правому високому березі Дніпра. Увесь той шлях без кінця всипаний груповими та поодинокими могилами різних часів...“

На базі надпорізьких археологічних знахідок А. Поля, а потім Д. Яворницького зібрано величезні збірки, які зробили катеринославський музей, після київського, найбільшим на всю Україну.

З 1927 р. до 1932 р. включно, в зв'язку з роботами на „Дніпрельстані“, в Надпоріжжі щороку працювала „Дніпрельстанівська Археологічна Експедиція Наркомосу України“, очевидно, найбільша за всі археологічні експедиції, що будь-коли були на Україні. Експедиція здобула за час своїх робіт величезні матеріяли, більш як 40.000 самих речей, понад 6.000 негативів, сотки плянів, креслеників тощо. Ці матеріяли, де в чому цілком нові, своїм науковим значенням виходять далеко поза межі України. Завдяки умовам, що панували тоді в ССРСР, матеріялів тих не тільки не оброблено, але й не опубліковано хоч би короткого загального звіту про праці експедиції та їх висліди. Вся ця справа обмежилася кількома приватними статтями та публікаціями з окремих питань, що не пов'язані між собою та з'явилися різночасно протягом 12-ти років по різних часописах та інших виданнях в Катеринославі, Києві та Петербурзі. По тих же містах зроблено 2-3 випадкові доповіді про окремі роботи експедиції. Матеріяли дніпрельстанівської експедиції не стали здобутком української науки, а частково вже вони й загинули, не діждавши ані своєї обробки, ані публікації.

Підчас страшних подій останніх років, безнастанно важучи своїми життям і втративши усі свої матеріяльні цінності, я зміг врятувати лише частину своїх рукописів, в тому числі й про дніпрельстанівські експедиції. Вважаю своїм громадським обов'язком перед українським суспільством та культурою подати ці матеріяли до наукового вжитку шляхом їх публікацій в будь-якій формі та передачі, у випадку моєї смерті, всіх рукописів до УВАН.

Загальний опис палеоліту в Надпоріжжі, що його подаю нижче, в основному побудований на матеріялі згаданих рукописів.

Середній палеоліт (мустьєрська культура)

Ще яких 20 років тому в Надчорномор'ї не були відомі пам'ятки середнього палеоліту, виключаючи хіба кілька знарядь з давніх знахідок Мережковського в Криму та сумнівного тоді Ільського селища на Кубані. Але на сьогодні маємо вже на Україні низку селищ мустьєрської культури, в тому числі і в Надпоріжжі. Цю найстаршу пам'ятку Надпоріжжя знайшов А. Добровольський 1932 р. Розкопуючи тоді неолітичне селище на о-ві Кодачку, що лежить трохи нижче Катеринослава та вертаючись якомсь з роботи пішки, А. Добровольський помітив рештки селища в вершині балки Сажавки, в північній частині села Старий Кодак, що розташоване на правому березі р. Дніпра, 10 км. нижче Катеринослава. Місце знахідки лежить значно вище смуги затоплення, якою обмежувався терен дослідів експедиції і через те цього селища не помітили раніш.

Наступними роками 1933, 1934 та 1935 Кодацьке селище частково досліджував І. Левицький та Т. Тесля. Геологічні умови, в яких залягали культурні поклади, вивчав Л. Лепикаш. Матеріяли цих дослідів повністю не опубліковані. Т. Теслю та Л. Лепикаша 1935 р. заслано і вони десь загинули. Короткі описи знахідок наведено у П. Єфименка та в доповіді І. Левицького.

Балка Сажавка — це короткий та глибокий із значним розгалуженням яр, що впадає в Дніпро з правого боку. Характер балки в тутешній місцевості визначається високим берегом, що складається з м'яких порід, в яких поклади лесу перевищують 20 мтр. І. Левицький так з'ясовує загальну картину: „Культурні залишки тут перепокладені та лежать в основі 25-метрового шару лесових покладів з алювіяльними наслоді. Ще нижче залягають товсті шари третинних покладів, що визначають перекрій стародавньої балки, сучасної культурним покладам. Основна маса кісток та обробленого кременю лежить на дні цього яру, в кориті стародавнього потоку, в твердому, перешарованому піском та жорсткою сизо-зеленкуватому суглинку, в кількох послідовно відкладених позомах. Витворення цього шару, що сягає подекуди до 4 м. завтовшки, йшло намулюванням із схилів та верхів'я балки і пов'язане, головним чином, з періодичним підвищенням рівня води в потоці. Залишки стародавнього селища мисливців, що було у вершині балки, були змиті та перепокладені в ті часи, коли вода того потоку досягла найвищого рівня, а це могло залежати безпосередньо від подій в екстрагалаціяльній зоні в період наступу льодовика на південь“.

Гадаємо, що процес перенесення культурних решток в даному разі міг відбуватися і без якихось особливих подій, але ступнево, внаслідок весняних повеней, якщо це селище, як і всі селища пізнішого часу, що були знайдені в Надпоріжжі, мало сезонний, тимчасовий характер.

Геологічні поклади, в яких містяться культурні залишки, відносяться до початкових часів ріського льодовика.

Серед кісткових залишків визначені: трогонтерій, волохатий носорожець, кінь, бізон, олень-велетень, печерний лев, печерний ведмідь, гієна, червоний вовк, сірий вовк, лис та бабак.

Серед кремінних виробів — незначна кількість закінченого знаряддя. Техніка обробки кремінного знаряддя має типово мустьєрський характер. Короткі широкі оскілки, ретуш робочих

країв зі спіднього (черевного) боку та вістря для колоття та рівання.

Такі факти, здобуті першим дослідженням Кодацького селища. Дослідження цієї пам'ятки не можна вважати закінченим, дальші розкопи можуть не тільки значно поповнити уже зібраний матеріал, але й дати нові цінні речі.

Донедавна, як це ми відзначали вже, пам'ятки такої великої давнини, як мустьєрська культура, майже не були відомі взагалі в Східній Європі. Відкриття останніх років дали нам різні пам'ятки Мустьє вже не тільки в Криму та на Кавказі, але й в Узбекистані, на Дінці, на Дніпрі та в Західній Україні. Найбільша наукова вага та значення відкриття Кодацького селища в тому, що воно ніби пов'язує всі мустьєрські знахідки від Закавказзя до Галічини, в одну суцільну смугу. Ці відкриття малюють нам нову картину розселення людини на Україні з найдавнішого часу, а в зв'язку з пам'ятками попередніх та наступних часів, дають уявлення про ступневий розвиток людини та її поширення, на північ в добу палеоліту. Розвиток виробничих сил залежав від збільшення людности та від поборювання нею тяжких природних умов, а це давало можливість пересуватися на північ сточищами більших рік.

В цьому зв'язку пам'ятки раннього та середнього палеоліту, їх дальші розшуки та дослідження становлять для української передісторії першочергове завдання. Відкриття ж Кодацького селища — це, можливо, одно з найважливіших відкриттів дніпрельстанівської експедиції. Тимто мають чимале значення не тільки його дальші розкопи, а й повна публікація знайдених матеріалів.

Горішній палеоліт

Криворізьке селище. Перша знахідка палеоліту в ширшій околиці Надпоріжжя пов'язана з ім'ям А. Поля, цієї видатної особи, повної надзвичайного духу підприємливості, залізної волі, енергії, наполегливості та праці. Високоосвічена людина, культуртрегер та організатор, А. Поль являв собою одного з найкращих представників капіталізму, часів його народження та розвитку на Україні. Досліджуючи та вивчаючи природні скарби країни, А. Поль одночасно збирав історичні та археологічні матеріали і сам робив розкопи. Після смерті А. Поля залишив музей з 5000 речей, що його оцінювали тоді на кілька сот тисяч карбованців. Одним з головних районів діяльності А. Поля було Криворіжжя, і тут, десь у 70-х або на початку 80-х рр., він знайшов палеолітичне селище. Це відкриття не було опубліковане, не ввійшло до наукового вжитку і було забуте. Єдиний співад про нього маємо лише в каталозі збірок А. Поля, що його склала К. Мельник.

В своєму короткому описі К. Мельник зазначає, що селище та майстерня були знайдені в Ковальській балці біля Криворіжжя, що розташоване при впаді р. Саксагані в р. Інгулець, притоку Дніпра з правого боку. Тут крем'яне знаряддя та скалки були знайдені всуміш з розрізненими кістками мамута, в шарах червонуваної глини й жорстви, як частини, на її думку, „дилювіяльної формації“. Очевидячки, в даному разі, згідно з термінологією того часу, була мова про четвертинні поклади.

Розміри знаряддя здебільшого незначні, форма примітивна, обробка неохайна, іноді дуже груба, — одним, двома ударами. Більшість знаряддя неправильної форми. Разом знаряддя та оскілки з цього селища К. Мельник описує 87 (ч.ч. 81-163). Ця збірка, разом з усією колекцією А. Поля з 1905 р., дісталася до катеринославського музею. Наприкінці 1920-х років я бачив приблизно половину тієї збірки крем'яного знаряддя, що тоді була експонована в катеринославському музеї на картоні. В 1941 р. я розшукав рештки збірки серед інших покидькових матеріалів в запасній кімнаті музею. Картону вже не було, ніяких написів не збереглося, креміння було зсіпане в невеличку поганеньку коробочку, кількість кремінців зменшилася ще наполовину, і ніхто вже не знав, що то таке. Кремінці робили враження горішньопалеолітичних, хоч можливо, відносилися й до початку горішнього палеоліту. Тоді, як це креміння було ще на картоні, посередині було наше лавролистове вістря солютрейського типу, — найпоказовіше знаряддя збірки. В 1941 р. і його вже не було. На жаль, як я довідався, Ковальська балка, в якій було палеолітичне селище, згодом була завалена породою з рудних розробок. А тимчасом знахідка на Ковальській балці являє собою значний інтерес і притягає увагу до цієї місцевості. Тим то мало б значення повторне, вже на сучасному науковому рівні, археологічне дослідження і місця знахідки, і його околиць.

Селища на балках Кайстровій, Дубовій та Осокорівій

Декілька палеолітичних селищ на лівому березі Дніпра нижче порога Ненаситця, проти о-ва Дубового, знайшов р. 1931 археолог дніпрельстанівської експедиції Т. Тесля. На той час, в зв'язку з тим, що я фактично став керівником експедиції (як замісник голови), було розподілено терен дослідження між окремими членами експедиції, з їхньою відповідальністю за розвідку відповідної ділянки. Така організація праці, з систематичним, послідовним обстеженням смуги затоплення спричинилась до відкриття палеолітичних селищ. Щождо частини Надпоріжжя, розташованої нижче о-ва Дубового, то ми не можемо з повним переконанням вважати селище на Кайстровій балці останнім на південь по течії Дніпра, так само як не знаємо, чи є пам'ятки палеоліту в нижній частині Надпоріжжя.

Після відкриття слідів палеолітичних селищ в Надпоріжжі було організовано три археологічні групи під керівництвом І. Левицького, Т. Теслі та А. Добровольського, які й зробили того ж року розкопи палеолітичних селищ, що були знайдені на балках Кайстровій, Дубовій та Осокорівій. На всьому протязі Надпоріжжя берегові тераси виявлені взагалі невизначно, а це обумовлене тим, що саме в цьому місці Дніпро протікає через кристалічні породи, які, творячи пороги та забори, на тому ж відтинку витворюють і береги. При таких умовах льодовики могли залишити тільки слабкі, не скрізь помітні сліди своєї терасотвірної діяльності. Лівий беріг Дніпра, взагалі нижчий та споховастіший, з більшим протягом берегів з м'яких пород, нижче порога Ненаситця дає добре виявлену терасу, яка простяглася уздовж до 5 км. Терасу цю перерізають три балки різної великості: Кайстрова, Дубова та Осогорова. Ці балки зближуються своїми устами біля впаду у Дніпро, і тут віддалення між крайніми з них досягає 4 км.

Поклади палеолітичних культур знайдено на всіх трьох балках, по зсувах та відслоненнях круч. Як виявилось в дальшому, найтовщі поклади були на Осокорівій балці. На балці ж Кайстровій культурні поклади були найменші, і рештки їх збереглися лише на незначних ділянках, розділених пізнішими утворами яру.

Загалом умови залягання, характер культурних шарів та матеріял навіть в деталях в усіх трьох місцях знахідок аналогічні. Наводимо нижче опис тієї картини, що її виявили розкопи на балці Осокорівій, найповніший із трьох і найтипівіший для всіх місць знахідок палеоліту в даній місцевості.

На жаль, матеріяли надпорізьких палеолітичних селищ досі ще не опубліковані з потрібною докладністю. Доводиться користуватись окремими публікаціями, доповідями, власними враженнями на місці розкопів та попередніми звітами про розкопи палеоліту, що їх подавано тоді голові експедиції.

З огляду на значення фактів наводимо нижче виїмки з попереднього звіту дослідника палеолітичного селища на Осокорівій балці І. Левицького, бо цей опис загалом характеризує і селища на Дубовій та Кайстровій балках. Геологічна частина цього опису складена на основі визначень академіка В. Різниченка, що кілька разів оглядав цю місцевість підчас розкопів та робив тут спеціальне шурфування.

„Будова терас по всіх трьох балках цілком однотипна. Деякі коливання в віддаленні від берега Дніпра та в характері матеріялу, з якого складались тераси, визначають деякі різниці, що впадають в око після першого порівняння місць покладів палеоліту на всіх трьох балках. З наближенням до Дніпра в покладах терас виразніше позначаються алювіяльні процеси. В покладах близьких до Дніпра, переважають лесоваті супіски. Такий стан позначається в алювії балок Дубової та Осокорової, в частинах, що безпосередньо прилягають до Дніпра. Далі від берега Дніпра, в дилювії балок, чимраз більше виявляються глинясті намули.

В Гадючому яру, що впадає в Осокорову балку, роблено шурфування, що виявили стратиграфію культурних покладів та їх відношення до різних етапів формування тераси. Шурфуванням уподовж всієї тераси на лівому боці Осокорової балки виявлено, що сучасний рельєф місцевості — реліктовий. Характер геологічних шарів у всіх шурфах виявився однаковий і в зниженнях надбережної частини тераси і по тих її підвищеннях, що на перший погляд здавалися рештками розмитої тераси вищого рівня.

Культурні поклади в східній, значно зниженій частині тераси, так само як і в західній, підводяться і пов'язуються своїм південним крилом із схилами плато та цілком ідентичні. За визначенням В. Різниченка, тераса належить до типово однолесових.

В горішній частині черноземлі, що вкриває поклади Вюрма 2, виявлені розрізнені поховання енеолітичного часу. В шарі лесовому визначаються виразно три розмежовані між собою поземи. В основі горішнього позему залягає мезоліт. На поверхні долішнього позему виявлено кілька комплексів палеолітичної індустрії. Поверхня цього культурного шару нерівна. Подекуди комплекси залягають по водоріях.

Зараз під лесом відслонюються могутні нашаровування делювіяльного суглинку, що своїм походженням пов'язаний уже безпосередньо з часами наступу Вюрму 2. В межах двох розкопів товщина цих делювіяльних покладів досягає 5-6 м. Детальним вивченням тераси з боку її геологічної побудови та культурних шарів, знайдених у делювії, виявлено, що усю товщу делювія можна розподілити на 4 пари. Кожний з них відповідає кліматичним змінам, що відбувалися в даній місцевості і були обумовлені в цілому впливом Вюрма 2. П'ятий і почасти шостий шари мають характер делювіяльно-алювіяльних покладів.

Усього культурних поземів палеоліту на Осокорівій балці виявлено 6. З них п'ять залягають в складному лесовому суглинку, шостий у повторному заляганні.

Культурні поклади 1-й та 2-й належать до раннього Мадлену, причому позем 1-й утворився в горішній частині шару 3-го (лесуватий суглинок з ледве помітною шаруватістю). Позем 2-й створився в горішній частині шару 4-го та розподіляється на два поземи.

В поземі 1-му був виявлений один комплекс, що являв собою залишки вогнища в ямці овальної форми, з розкиданими навкруги уламками кісток, з вигребеними з ямки вугіллям та кременним знаряддям. Новий момент тут — сама конструкція ямки зі спорудженням над нею припічком та „димарем“, яким дим виходив убік. Поверхня в околицях вогнища нерівна і має вигляд незначного підвищення, в центрі якого й було вогнище.

Такі ж самі спостереження зроблено і при вивченні позему 2-го. В цьому поземі виявлено кілька комплексів. Разом з типовим кременним інвентарем знайдено тут дукачики з передніх зубів оленя. Такі ж самі оброблені зуби знайдено і в селищі на балці Дубовій. Зрідка траплялася фарба, невеличкі грудочки обпаленої глини, розкидані в межах комплексу та скійки солодководних місцевих м'якунів, з дірочкою в кожній. Траплялися грудочки білої глини, що також була в ужитку.

Позем 3-й займає середню та горішню частини шару 4-го. Підпоземи „а“ і „в“ 3-го позему відклалися в ясно зафарбованих прошарках суглинку і розміті. В підпоземі „а“ вогнища в ямках трапляються рідко. Рештки кісток збереглися тут у майже цілому вигляді і розкидані навкруги вогнищ, найбільш на захід та південний захід до балки.

В підпоземі „в“ розгорнулася картина цілого поселення, межі якого повністю виявлені з південного та північного боку. На сході групування комплексів перериває балка. Цей позем відклався в долішній частині темного суглинистого прошарку, почасти в ясну на колір суглинку, що підстелює його звизу. Товщина позему 2 — 3,5 см. Комплексів виявлено 5. В центрі кожного — ямка-вогнище овальної форми. Навкруги вогнища-кременне знаряддя, купки кременних оббитків від обробки знаряддя, фарба та продірявлені черепашки. Є також у значній кількості шматочки обпаленої глини, що в межах комплексу лежить над шаром попелу та вугілля і різко відрізняється від суглинистої обпаленої маси під вогнищем. Очевидячки, ці шматочки пов'язуються з якимись поруйнованими спорудами біля вогнищ (димарі). Багатий культуровий матеріал в усьому поземі скупчується в межах кожного комплексу. Посторінь селища по схилах незначна. В цьому сели-

щі помітна диференціація форми знаряддя за комплексами. В комплексах 1 та 2 переважають рильцеві форми (різці), в комплексі 4-м — скребачі. Серед них знайдено кілька скребачок, різців та вістер, типових для пізнього Ориньяку.

Позем 4-й відклався в 5-му геологічному шарі, характерному для періоду міцного замулювання рельєфу делювіально-алювіальними покладами. Лесовий супісок у вигляді прошарків сірого середньо-зернистого піску застеляє в цьому шарі терасу по всій її поверхні, у вигляді сочевиць, прошарків та тоненьких смужок. Культурний шар — аналогічний поземові 3-му.

Позем 5-й ділиться на 2 підпоземи, що відклалися в лесовому суглинку з тонкими прошарками сірого середньозернистого піску та супіску.

Найбільший інтерес являє собою позем 5-й. Позем цей безпосередньо пов'язаний з похованим ґрунтом з великою кількістю зотлілих рослинних решток, ходами, поточеними червою, та порожняками від зотлілого коріння. Рельєф має схил до північного заходу, куди в той час простягалася чимала балка, сторчова до нинішньої Осокорової. Тут виявлено широкій овал з виходом, створений смугою з силою грудочок фарби. В двох місцях в зафарбованій смузі знайдено ямки, що могли залишитись від зогнених стовбців. Фарба знайдена у вигляді шматочків жовтого кольору, червоного, а також у вигляді маленьких кристалів, блискучих та металюватих на зламі. Останні трапляються в шарі суглинку, глинуватого темного кольору, що лежить скрізь по глибших вижолобленнях тераси.

Поздовжня вісь зафарбованої смуги зовні — 4,5 м., зсередини — 2,5 мтр., поперечна зовні — 3,5 мтр., всередині — 2 мтр. В середині площі, оточеної овалом, фарба трапляється дуже рідко (2-3 зафарбованих шматочки). В центрі овалу під прошарком лесового супіску виявлено яму з вогнищем овальної форми, подовжня вісь якої повністю збігається з подовжною віссю довколишнього овалу. Навкруги та в самій ямці виявилася значна кількість вугілля разом з обпаленими кістками. Під шаром вугілля дно ями міцно випалене. На південний захід від ямки лежить вузенькою смужкою розкиданий вугіль. Ця смуга переходить через перерву в зафарбованому овалі. Над шаром вугілля, найбільш із східного боку від входу, — шматочки обпаленої глини. Зсередини овалу, ближче до зафарбованої смуги, а також в самій зафарбованій смузі — шматки побитого кременю. Кремінних виробів знайдено багато, найбільш між вогнищем та середніми частинами зафарбованих овалів. Це — рильця (різці), скребачки, вістря, серед яких переважають мікролітичні форми з типовим ретушем кінців. В північно-східній частині овалу в значній кількості виявлені просвердлені скійки, костяні протички та вістря з навкіс ретушованими верхками. Інвентар в цілому пов'язаний з характером жіночої праці. Різноманітність форми знаряддя, виявленого в цьому комплексі, вказує на тривалий характер осілого життя. В цьому розумінні не менш переконує також кількість та характер остеологічних залишків, ясно розкиданих і в середині самого овалу, і зокола. Серед остеологічних решток поземів 1-5 переважають кістки жуйних (bovidae), рідше — інших парнокопитних, ще рідше — гризунів та хижаків (canidae).

Позем 6-й являє собою залишки культурного шару в 8-му геологічному шарі, пренесеного разом з камінням та жорствою.

Цей останній залягає на алювії Вюрма I. В ньому трапляються сліди суглинку, плями темного кольору. Все це перетинається тонкими шарами дрібного піску та супіску і зеленкуватого суглинку, що залягає сочевицями, змішуючись подекуди з розмитим алювіяльним піском шару 9-го. Osteологічний речовий матеріал 6-го позему залягає, головним чином, в довшніх прошарках середньої частини сочевиць суглинкових порід. Тут знайдено кістки біків, значну кількість невизначених парнокопитних та дрібних ссавців (Perogidae). Зібране в цьому шарі знаряддя характеризується примітивними формами та технікою. Деяке знаряддя пов'язує позем 6-й з поземом 5-тим, хоч ці поклади, безумовно, розділені великим протягом часу“.

Ці виїмки із звіту І. Левицького з 1931 р. являють собою найповніший науковий та чіткий опис умов знаходження палеолітичних культурних покладів на Осокорівій балці. До цього треба додати, що загалом ті ж самі умови та характер селища виявилися не тільки на балках Дубовій та Кайстровій; але й у відкритих пізніше селищах при впаді р. Сури в Дніпро та по інших ближчих місцях на правому березі Дніпра. Отже цей опис характеризує в основному увесь горішній палеоліт Надпоріжжя.

Після відкриття та дослідження палеолітичних селищ біля Ненаситецького порога, року 1932, в складі експедиції зформовано вже окрему групу для палеоліту під керівництвом того ж І. Левицького, яка й перевела розвідку берегів Дніпра в горішній частині Надпоріжжя від Лоханського порога до м. Катеринослава.

Тут знову відкрито селища горішнього палеоліту, вже на правому березі Дніпра при впаді в нього р. Сури та на її лівому березі. Дослідження Сурських селищ виявило картину цілком ідентичну палеолітичним покладам нижче порога Ненаситця на балці Осокорівій та інших.

Культурні верстви залягають тут в горішніх покладах надлугової тераси в делювіяльному суглинку, що переходить в алювіяльний шаруватий піскуватий намул. Та ж велика кількість культурних поземів, розподілених шарами намулу. В Сурських покладах виявлено до 10 культурних поземів. Овальна зафарбована смуга навкруги вогнища тут своєю формою наближається до прямокутника. Знайдено кістки мамута, оленя, кабана та великої кількості дрібних гризунів. Загалом доповнюється та виявляється в деяких деталях картина культурних покладів, виявлених нижче порога Ненаситця.

Недалеко від Сурських палеолітичних покладів, а також на правім березі Дніпра, біля колонії Ямбург, також виявлено палеолітичні знахідки.

Н. Бурчак-Абрамович, що досліджував палеонтологічні залишки цих селищ, констатував тут наявність волохатого носорожця, мамута, бізона, північного оленя, коня, лиса та зайця-біляка (*Lepus variabilis*).

П. Єфименко, всупереч цьому, пише, що тут знайдено кістки бурого ведмедя, за мамута ж та носорожця не згадує, навіть підкреслює, що „тут селища вже не мають вимерлих видів“.

Сліди розмитих селищ того ж самого типу були стверджені знахідками біля сел. Волоського та Звонецького в балках Пилиповій та Майорській. Ще пізніше, вже 1938 року, знов знайдено селище того ж типу, що й у попередніх місцях, біля Кодацького порога.

З цього найкоротшого огляду правобережних палеолітичних селищ Надпоріжжя бачимо, що вони загалом того ж типу, що й лівобережні і не додають до тих нічого нового.

Тим то наприкінці опису усіх цих селищ повернімося до перегляду деяких фактів, що вони дають та до деяких узагальнень.

Дослідження пам'яток палеоліту, як це видно з наведених частин звітів І. Левицького, повністю відповідає вимогам сучасної методики ведення наукових дослідів. Дослідник виявив велику увагу до пам'яток, уважно їх дослідив та глибоко проаналізував матеріал. Разом з тим темпераментний дослідник в такій мірі був захоплений відкриттям палеоліту, що це захоплення неминуче повело до деяких перебільшень та помилок щодо розуміння та оцінки пам'яток. Внаслідок цього при об'єктивнішому перегляді здобутих матеріалів деякі з них можуть дати підстави і для інших висновків.

Так, не можна погодитися з віднесенням будь-якого з відкритих та досліджених культурних шарів до початку горішнього палеоліту, до Оріньяку чи Солютре. Очевидячки, всі горішньо-палеолітичні селища Надпоріжжя, як це побачимо нижче, відносяться не раніш як до Мадлену, і то до горішнього. Також не можна погодитися з занадто великим протягом часу між окремими позовами культурних верств з надпорізьких пам'яток горішнього палеоліту. Поклади величезної товщі, в якій вони збереглися, обумовлені не так довгим протягом часу, як швидким алювіальним замулюванням берега в цьому місці. Якісної різниці між культурними позовами, що їх досліджував І. Левицький, немає, і це дає підставу відносити всю групу цих поземів до одного типу. Хронологізація надпорізького палеоліту, висунена І. Левицьким, виявилася найслабкішим місцем його загальних концепцій і викликала найбільше суперечок та спростувань. На жаль, опис надпорізьких селищ з усіма матеріалами та вислідами з дослідів, що їх готував І. Левицький до друку, не були опубліковані через початок війни в 1941 р. Тому залишається в силі думка П. Бфименка про неможливість остаточного визначення часу надпорізьких селищ, до повної публікації їх матеріалів. Алеж і ті дані, що відомі до цього часу, дають досить міцні підстави для деяких висновків.

Ще 1931 р., підчас розкопів лівобережних селищ Надпоріжжя, їх дослідники, йдучи за І. Левицьким, визнали, що культурні шари тих селищ пов'язані з горішнім палеолітом на всьому його протязі, від Оріньяку до Мадлену включно. Це визначення було подане і в цитованому вище звіті І. Левицького, і в першій публікації про ті розкопи.

Свої висновки, наведені в попередньому звіті з 1931 р., І. Левицький боровив в основному і в своїх доповідях на конференціях у Києві в 1939-1941 рр. Тільки в хронологічних визначеннях селищ, зроблених після майже 10-ти років досліджування всього матеріалу та, очевидно, почасти під впливом критики, І. Левицький пішов на деяке пересунення їх до пізнішого часу. Культурні шари визначає він уже культурами від Солютре до епіпалеоліту включно, з віднесенням більшості знахідок до останнього.

В тезах своєї доповіді про селища Надпоріжжя, на конференції в Києві в 1939 р., І. Левицький розподіляє палеоліт на 3 основних періоди:

„1-й період — середній палеоліт, пам'ятки якого виявлені в балці Сажавці в с. Старому Кодаці.

2-й період — горішній палеоліт, селища якого виявлені в балках Осокорівій, Дубовій та Кайстровій на лівому березі Дніпра та в усті р. Сури біля с. Ямбург, біля с. Волоського, с. Звонецького та біля Кодацького порога — на правому березі Дніпра. Долішні поземи деяких із цих покладів І. Левицький відносить до культури Солютре, більшу ж частину культурних шарів — до Мадлену.

3-й період — епіпалеоліт, селища якого мають найбільше поширення. Селища епіпалеоліту (Азіль) розташовані по тих же точках, де й селища попередніх епох, і мають той же характер. Деяку різницю можна помітити хіба в зміні форм знаряддя“.

Свою хронологізацію І. Левицький мотивує так: „Культурні поклади часів Солютре та раннього Мадлену стратиграфічно пов'язані з поземами 2-го лесового яруса, що відповідає початковій стадії Вюрму. 6-й ранньомадленський позем Осокорового селища, з перепокладеними в жорстві та піску залишками арктично-потеплілої фауни та кремінної індустрії, лежить на розмитій поверхні вюрмського алювію в основі другої тераси. Розповсюджені форми тварин — носорожець, мамут, бізон, песець, кінь.

Культурні комплекси пізньомадленського часу синхронізуються з періодом відкладання долішньої частини делювіяльних шаруватих суглинків другої тераси. Розповсюджені форми фауни — північний олень, песець, бізон. Помітно зменшення кількості та й зникнення мамута. Напівосілі мисливсько-рибальські поселення невеличкими купами, з житлами, розташованими над схилами балок в гирлових частинах приток Дніпра. Житлові споруди дають сталий тип надземних споруд овального пляву, з очерету та глини на дерев'яному каркасі, з внутрішніми та зовнішніми вогнищами. Яскраво виявлені оріньякоподібні риси в дрібній кремінній індустрії, в великій кількості намисти та дармовців з морських скойок. До даного періоду відносяться: позем Осокорового та Ямбурзького селищ, долішні поземи Дубової балки та недавно відкрите селище біля Кодацького порога на правому березі Дніпра“.

Щодо епіпалеоліту І. Левицький пише: Найбільше поширені Азільські селища, репрезентовані в районі порожистої частини Дніпра цілою низкою багат шарових покладів, що сягають в Осокорів та Ямбурзькім селищах 8-10 послідовно відкладених поземів. Рештки селищ займають середній та горішній поземи делювіяльних глинистих покладів другої тераси, а також нижче 1-го яруса лесів. В старших покладах трапляється північний олень, але переважає бізон, зрідка знаходимо рештки бобра та псаця і у великій кількості — дрібних гризунів. Тут же спостерігається дальший розвиток та удосконалення техніки житлових споруд. В кремінній техніці помітне переживання форм та засобів обробки, властивих мадленській культурі, а також розвиток техніки костяного знаряддя. Є прикраси з зубів оленя й бізона та окремі вироби з бурштину.

До ранніх стадій Азільської культури відносяться селища поземів III-го та IV-го Осокорової балки, поземи III та IV Ямбу́ргу. III-ій позем Ямбурзького селища стратиграфічно пов'язаний з покладами стародавньої викопної дюни, в основі якої воно розляга-

лося. Цей позем, очевидно, відповідає початковому періоду формування дюнних покладів по річкових долинах Середнього Подніпров'я. Селище біля с. Звонецького, під хутором Хрящуватим та на хут. Вороному також належать до того ж часу.

До пізнього Азілю можуть бути віднесені поземи II Осокорівської балки, I та II Ямбургу, селище в Чаплях, вище Кодацького порога, також рештки поховання, виявленого 1932 р., в Жучій балці біля с. Микільського, де вони залягали в основі I-го яруса лесу, на поверхні похованого ґрунту.

Остання ланка палеоліту порожистої частини Дніпра — це культурний позем в Осокорівській балці. Залягає він в горішній частині I-го поверху лесу та характеризується повним зникненням північного оленя, наявністю крем'яного знаряддя геометризованих форм у вигляді трапецоїдів. В основному ж зберігає риси попередньої стадії епіпалеоліту“.

У вищенаведених остаточних тезах І. Левицького, що з'явилися внаслідок 8-річних розкопів та майже 10-річної обробки матеріялу, є, як і в попередньому звіті, деякі сумнівні місця, що з ними не можна погодитись, а непевна його хронологізація мало що ним виправлена.

Так, щодо хронологізації селища, напр., на балці Кайстровій (розкопував А. Добровольський), А. Рогачов, що спеціально вивчав його матеріяли, порівнюючи до інших селищ України, подав на конференції такі висліди своїх дослідів: „Селище Кайстрова балка IV — це багатошарова пам'ятка. Кремінний інвентар — різці здебільша та скісно ретушовані скребачки з притупленим краєм, скалки з ретушем, при повній відсутності нуклеоподібних форм, — не дозволяють датувати цю пам'ятку ранніми часами горішнього палеоліту. За характером збірки IV селище відноситься до Мадлену та близьке, напр., до „Гонців“ та „Боршево II“ (долішній позем). Селища I, II та III А. Рогачов зближує з „Журавкою“ на р. Удаї.

Цілком впевнено висловлюється щодо характеру та хронологізації всіх груп надпорізьких селищ П. Єфименко, категорично відкидаючи наявність в них покладів ориньяцького та солютрейського часу та наводячи на доказ своїх визначень — непоборні аргументи: „На думку деяких українських археологів, долішні шари палеолітичних селищ в районі Дніпрельбуду відносяться до ориньяцької доби. Але проти цього говорить ціла низка міркувань. В дійсності лише до кінця Мадлену та на початку Азілю палеолітичне населення річкових долин наближається до води та влаштовує свої табори на річкових узбережжях, що підлягають затопленню. Пізній вік селищ Дніпрельбуду стверджується також повною відсутністю льодовикової фауни. Згідно з попередніми визначеннями В. Громова, тут трапляються в усіх поземах лише кістки бізона, коня, вовка та зайця. Кремінний інвентар не дає помітних відмін у різних шарах... Відсутня старша льодовикова фауна „часу мамута“... В селищах Дніпрельбуду можна добачати наступ сучасної геологічної доби...“ Знахідки вказують, що за тієї доби ландшафт України вже був близький до сучасного, хоч деякі ознаки, як наявність *Lepus variabilis* в Ямбурзі над Дніпром, свідчать все ж таки про трохи суворіші кліматичні умови супроти нашого часу... Палеолітичні мисливці тут уподобали, очевидно, для своїх літніх таборів надлугову Дніпрову терасу, оточену береговими під-

вищеннями, куди вони поверталися багато разів протягом довгого часу, як про те свідчать шари культурних покладів, що перешаровуються намулами“.

Наприкінці П. Єфименко просто каже: „Цілком довільне нічим не обґрунтоване віднесення цієї групи різних своїм характером верхньопалеолітичних пам'яток України, місць знахідок дніпрельбудівської групи, як також і Журавки до Оріньяку, змогло лише дезорієнтувати, ба, в значній мірі й добре дезорієнтувало українських геологів та археологів щодо пам'яток українського палеоліту“.

Далі треба звернути увагу на такі точки висновків І. Левицького:

Цікаві та дуже важливі залишки глиняних споруд, очевидно, від первісної житлової споруди або захисту вогнища від вітру, заслугоували на глибокий спеціальний дослід, під певним кутом зору, що виникає з правильного розуміння пам'ятки. А тим часом дослідник визначив їх як „рештки димоходу (димаря) над ямкою (огнищем), що відводив дим убік“. Димохід (димар) — явище дуже пізнє, його немає ні в палеоліті, ні в неоліті, ні в бронзі, бо він вимагає попереднього дуже довгого розвитку повністю закритого житла з високо розвиненою піччю. Димарів бракує навіть і досі в хатах багатьох країн Росії, і ті хати зветься „курними ізбами“, на Україні колись звалися „куреньями“. Гіпотеза щодо димаря над відкритим огнищем в тимчасовім палеолітичній селищі для історії матеріальної культури цілком неприпустенний анахронізм. Немає сумніву, що „залишки димоходів“, як і зафарбовані овали, грудочки пофарбованої глини, ямки від стовбців тощо являють собою залишки житлових споруд. Таке розуміння цих решток дає А. Рогачов, що каже: „Культурний шар I. II та III палеолітичних селищ на Кайстровій балці можна розуміти як залишки надземних споруд“. Погоджується з цим і П. Єфименко, кажучи: „Звідси не виходить, щоб огнища були розташовані під відкритим небом без покрівлі та огорожі“.

Дуже цікаві та важливі дальші розшукування та досліджування будівельних споруд палеоліту. Бо ще недавно про житлові споруди палеоліту майже нічого не було відомо, а європейська передісторія й досі не має відповідних матеріалів для терену Європи. На Україні та в Росії залишки житлових будівель виявлено в селищах: Мальті (Іркутськ), Тимоновським (біля м. Брянська), в с. Костенках на горішньому Дні, в надпорізьких селищах тощо. В Росії ті споруди складалися або з кам'яних брил, поставлених руба, або з землянок у вигляді ями, вкритої деревом. На степовій Україні маємо або мамулячі кістки закопані на сторча просторів між ними забивалася глиною, або глинобитні „мазанки“ на дерев'яному каркасі, як у Надпоріжжі. Глинобитні житлові споруди відомі також з палеоліту Північного Балкану. Глинобитний тип в сільському будівництві степової України має й досі найбільше поширення. Отже бачимо тепер надзвичайну давність його походження. Залишки житлових надпорізьких споруд селищ вимагають спеціального ретельного вивчення та опису.

Прагнучи довести більшу давність долішніх поземів селищ надпорізького палеоліту, І. Левицький в одному місці свого першого звіту, покликається на надзвичайну товщину геологічних покладів, що містять у собі культурні поземі. З таким доказом не

можна погодитися принципово, бо археології та геології досить відомо, що товщина геологічних покладів залежить не стільки від часу, як від швидкості геологічного формування, що буває дуже неоднаковим. Саме на місцях знаходження надпорізьких селищ процес наростання геологічних покладів відбувався найшвидше, завдяки процесові алювіяльного намулювання.

Не можна погодитися з деяким анахронізмом дослідника, що вважає тимчасові табори мисливців палеоліту за довгочасові справжні поселення. Сталі поселення виникають та відділюються від сезонних мисливських або рибальських селищ далеко пізніше, лише в зв'язку та на базі раннього хліборобства, хіба в енеоліті.

Неможливе також припущення такого високого розвитку статевого розподілу праці, як це робить дослідник, добачаючи в розполозі зняряддя біля вогнища, трохи чи не будуар жінки та робочий кабінет її чоловіка. Такі припущення виникають внаслідок надмірного захоплення пам'яткою та недостатньої об'єктивности, що й веде до деякої модернізації.

В остаточних висновках, оголошених на конференціях у Києві, І. Левицький, визначає надпорізькі селища, як „напівосілі мисливсько-рибальські поселення“... Це, либонь, якась помилка, бо всі палеолітичні селища Надпоріжжя мають ясно виявлений мисливський характер і на рибальство не дають жадних вказівок, чим виразно відрізняються від пізніших селищ неоліту та бронзи. Взагалі людність доби палеоліту жила полюванням та збиранням. Тим то, як правило, палеолітичні селища не мають залишків риб. Деякі вийнятки можна відзначити тільки в Криму та біля Новгорода-Сіверського. Так само і в надпорізьких селищах горішнього палеоліту, при наявності кісток різних тварин, кісток риб не знайдено зовсім. Саме положення селища, як відзначає сам І. Левицький, пов'язане швидше з гирловими частинами балок, де був захист від вітру та вода до пиття, авіж з берегом ріки. Людність пізнього палеоліту лише наблизилася до ріки, до схилу її вищого берега і тільки за часи неоліту зійшла на узбережні долини та блукви, перейшовши на рибальство. Отже нема ніяких підстав припускати наявність рибальства у мешканців надпорізьких селищах.

Про перевірені черепашки, що правила за прикраси у мешканців надпорізьких селищ і що їх дослідник назвав був спочатку „місцевими солодководними м'якунами“, а наприкінці — „морськими мушлями“, можемо тепер додати деякі подробиці. Ці скійки знайдено по всіх селищах Надпоріжжя, іноді в значній кількості, зі слідами на них, очевидячки, охри, отже можна думати, що з них склалися цілі разки намиста. Всі види черепашок, що використовувалися як прикраси, походять з берегів Чорного моря. Людність мадленських часів використовувала мушлі гарного вигляду скрізь, до того часто на значній віддалі від моря. Крім того, в надпорізьких селищах знайдено ті ж самі види, що характеристичні як прикраси і для пізньо-палеолітичних селищ західної Європи. В басейні Дніпра чорноморські черепашки знайдено в найбільшому віддаленні від моря — в селищі Мізин на Чернігівщині, де вони виявилися в значній кількості та тих самих видів, що і в селищах Надпоріжжя. Ці черепашки в добу пізнього палеоліту вже були викопні і їх місця знаходження, як подає П. Єфименко, відомі на південному узбережжі Криму: на Керченському

півострові та біля Судака. Декоративні черепашки мають велике поширення як намісто та дукачі і в наступні епохи. В неоліті Надпоріжжя вельми поширені місцеві солодководні форми черепашок (*Paludina fasciata*), також просвердлені. Ще пізніше по всій Азії та басейні Волги були поширені черепашки каурі (*Cyprea moneta*), що їх вживано, починаючи з Індії брахманських часів, як еквівалент загальної вартости, як первісні справжні гроші; до недавнього часу вони грали значну роль в жіночих прикрасах фінських та тюркських племен Надволжжя, поруч з монетами та брактеатами. Також уживано їх пізнішими часами, як прикрас на кінській збруї, замість мосяжних блях (фаларів).

Наведені вище деякі помилкові або спірні точки з висновків основного дослідника-копача надпорізьких палеолітичних стацій І. Левицького ні в якому разі не знижують високого наукового значення надпорізьких палеолітичних селищ та науковости методу їх дослідження.

Культурні залишки, виявлені в тих селищах, видавалися такими показовими, що експедиція 1931 р. зробила декілька вирізів, а житловий комплекс з позему 5-го селища з Оскорівської балки, з зафарбованим овалом, був вирізаний повністю. Там же вирізано сторчові моноліти через всі поклади з культурними поземами. Всього зроблено 8 вирізів, загальною вагою понад 5 тон. Один виріз та моноліт демонстровано на виставці в Геологічному Інституті м. Катеринослава підчас перебування там на праці 4-ї міжнародної конференції геологів-четвертинників на початку 1932 р. Але, на жаль, завдяки загальним несприятливим умовам наукової праці, не пощастило ані збільшити приміщення катеринославського музею, як намічувало в пляні, ані поширити експозицію, і ті вирізи, особливо з позему 5-го, не діждали своєї експозиції. Вони зберігалися разом в величезних скринях з грубих дощок з більшістю матеріялів дніпрельстанівської експедиції, в повітці на подвір'ї музею. Скрині з матеріялами експедиції перевезено пізніше до Інституту Археології в Києві. Доля ж вирізів мені не відома. Але вони не дісталися до Києва, а 1943 року на подвір'ї музею в Катеринославі вже не було й самої повітки. Всі ж матеріяли розкопів пізніших років, з 1932, забрав І. Левицький до Харкова, для вивчення, і там вони й залишилися.

Підбиваючи підсумки всіх дослідних праць щодо надпорізького палеоліту, опублікованих матеріялів та висловлених думок, можна зробити такі висновки:

Дніпрельстанівська археологічна експедиція 1931 р. відкрила низку палеолітичних селищ в кількох пунктах на лівому березі Дніпра, нижче Ненаситця. Пізніше відкрито ще низку палеолітичних селищ на правому березі Дніпра, вище Ненаситця. Таким чином, відома тепер смуга палеолітичних селищ, тягнеться, починаючи від Вовнізького порога на північ до села Старого Кодака. Чи йде ця смуга палеолітичних селищ на південь від порога Вовнізького, тобто нижче рівнобіжника 48° , лишається невідомим, бо ж узбережжя нижньої частини Надпоріжжя лишилося недослідженим щодо палеоліту. Тепер уже місцевість ця вкрита водою того великого ставу, що утворився внаслідок побудови дніпрельстанівської греблі. Алез, завдяки відносно високому положенню палеолітичних селищ над рівнем ріки та деякій їх віддаленості від колишнього берега, не виключена можливість знахідок палеоліту і в теперішніх умовах, на нових берегах. В добі Мадлену рівень

рік в Східній Європі ще остаточно не усталився був. Дніпро являв собою велитенську течію, з рівнем води вище сучасного на 20-25 метрів. Після закінчення робіт Дніпрельбуду утворилося озеро, що нові його береги приблизно відповідають берегам пізньопалеолітичного часу, Тимто організація дальших розшуків палеолітичних пам'яток в Наддніпров'ї, на південь від о-ва Дубового, могла б дати ще великі здобутки.

З відкриттям палеолітичних селищ в Надпоріжжі, маємо нові дані та повніше уявлення про поширення людини в Східній Європі, зокрема на Україні. За часи пізнього палеоліту та початку неоліту, що його в даному випадку звуть „арктичним палеолітом“, групи мисливців доходили аж до крижаного моря та заселявали, хоч і тимчасовими мисливськими та вже й рибальськими селищами північне узбережжя Скандинавського півострова та береги Білого моря. Залежність тодішньої заселеної людми простороні від пересунень південного краю льодовика — безсумнівна. Отже бачимо, що тереном найбільшого поширення людини за горішнього палеоліту та епіпалеоліту були середні рівнобіжники Східної Європи, а для України — басейн горішнього та середнього Дніпра. Надпорізькі селища являють собою далеко на південь висунену смугу селищ, що тягнеться за течією Дніпра аж до рівнобіжника 48°.

Далі на південь, по всьому надчорноморському степу, аж до самого узбережжя Чорного моря, не маємо досі ні однієї безсумнівної палеолітичної оселі, ані певної знахідки палеолітичного знаряддя. Селища в Криму та на Кавказі аж до ст. ільської, очевидно, залежали від місцевих льодовиків. Тимко повстає питання і щодо південної межі терену поширення людини пізнього палеоліту, і принципово, чи міг бути тоді взагалі залюдненим Надчорноморський степ. Додатнього погляду в цім питанні додержався В. Громов, але покищо, не зважаючи на кількарічні розвідки та розшуки в 1930-х рр., довести цього фактичними знахідками не зміг.

Своєрідність надпорізьких селищ — це багатошаровість культурних покладів, що сягає до 10 поземів, розділених намулом. Шари культурних покладів дуже тонкі, і це вказує на недовге перебування людей в даному місці. Культурні шари залягають в намулі великої товщини, і вся товща шарів з супіскуватими та суглинистими прошарками. Товщина всього шару разом з культурними поземами і різниця в глибині їх залягання в даному випадку обумовлена не довгим періодом часу, а швидким нашаруванням алювіальних намулів на схилах балок. Відси ясно, що надпорізькі селища мали сезонний характер та виникали тут після спаду весняної поводи.

Друге своєрідне явище, спостережене в надпорізьких селищах — це залишки ще не досить виявлених надземних житлових споруд овального пляну, очевидно, з очерету та глини на дерев'яному каркасі. Ці „мазанки“ ймовірно були фарбовані знадвору охрою. Цей тип будівництва і до теперішнього часу має велике поширення в Степовій Україні, і надпорізькі селища вказують на його глибоку давнину.

Часи існування надпорізьких селищ охоплюють добу Мадлену, очевидно, горішню, та Азілю, на всім його протязі. Пізніші Азільські селища поширені тут найбільше і це вказує на збільшен-

ня людности в Надпоріжжі та безперервне її зростання до кінця палеоліту.

Ще більше значення, що виходить далеко за межі інтересів історії України, має відкриття в Надпоріжжі селища з культурою Мустьє. Ще не дуже давно пам'ятки цієї давньої культури на Україні, головним чином у вигляді знаряддя, можна було перелічити на пальцях однієї руки. Отже тепер маємо зовсім іншу картину, картину досить значного поширення цих селищ в Надчорномор'ї, тимчасом як в Росії ця культура цілком відсутня. Можемо вказати на мустьєрські селища в Закавказзі в басейні річок, що впадають у Чорне море, також на ужбережжі Чорного моря в Абхазії, на Кубані, біля станиці Ільської, на Сіверському Донці, при впадінні у Донець р. Деркула. Біля с. Красного Яру на середньому Донці та в Старому Кодаці в Надпоріжжі. В Криму маємо цілу низку мустьєрських селищ в печерах Кіік-Коба, Вовчий, Чакурчі, Шайтан Коба та селище Коба в горах. В басейні Дністра селища та рештки культури Мустьє відомі в с. Касперовичах, заліщицького повіту, в с. Янові теребовельського повіту. Нещодавно з'явилася звістка про знахідки культури Мустьє навіть в горішній течії Дніпра (К. Поликарпович „Первая находка мустьєрской эпохи в БССР“, Советская Археология III, М.-Л., 1937).

Таким чином, маємо тепер цілу низку селищ культури Мустьє від її початку до кінця, в східньому та північному Надчорномор'ї, аж до Дністра. В цей ланцюг якраз входить як його ланка і Кодацьке селище.

В зв'язку з таким збільшенням за останні часи пам'яток культури Мустьє особливого значіння набуває відкриття С. Замятіном в 1934-36 р. р. пам'яток ще глибшої давнини — культури Ашель (типу Клектон). Знаряддя цієї культури знайдені на берегових терасах Чорного моря, на височині 60-100 мтр., в околицях м. Сухума. В зв'язку з цими першими сенсаційними знахідками культури раннього палеоліту в східній Європі, значного інтересу набуває і еолітоподібне креміння знайдене 1934 р. в Приозів'ї асистенткою В. Громова — В. Хохловкиною, біля с. Матвіїв-Курган, в 40 км. на північ від Таганрогу. Визначення цього креміння як певних еолітів не набуло загального визнання. Але ж, завдяки знахідкам безумовно Ашельської культури на східньому березі Чорного моря, можливість дальших аналогічних знахідок в Причорномор'ї стає цілком можливою.

Виходячи з наведеного короткого огляду знахідок Надпорізького палеоліту, в зв'язку з останніми знахідками палеоліту на Україні взагалі, бачимо, що ці знахідки не тільки поширюються кількісно, але й поглиблюються у дедалі то глибшу давнину, підводячи нас до початків людського роду. Знахідки Мустьє вказують на існування в Надчорномор'ї людини ще неандертальської стадії її розвитку, а знахідки раннього палеоліту, — на ще більш ранні, первісні форми людини може й типу сіантропа-пітекантропа.

До останнього часу питання початку історії України, тобто появи першого людського суспільства, було об'єктом такою густою мрякою, що не тільки наші історики, а й археологи його здебільшого обминали. За мовчазною згодою, але без достатніх для того підстав, починали історію з появи на Україні, невідомо звідки, людей, у вигляді не тільки зформованих а й досить розвинених орд мисливців за мамутами.

Внаслідок знахідок останніх років перед нами повстає на весь зріст проблема формування первісної людини та її перших об'єднань у формі стада на Україні, в Причорномор'ї. Далі вже можемо простежити, як за часів середнього палеоліту людність, збільшуючись в кількості, поширюється на весь український терен. І лише в горішньому палеоліті людські орди переходять до Росії та посуваються далі на північ. За цими ж знахідками можна тепер уже скласти мапу того ступневого поширення людського роду від берегів Чорного моря і аж до Білого, починаючи з формування людини і аж до кінця палеоліту.

Отже й історію України мусимо тепер починати не з горішнього палеоліту або з якого іншого таксамо не обґрунтованого моменту, а з походження людини та формування первісного суспільства в Причорномор'ї.

МАПА ПАЛЕОЛІТУ НАДПОРІЖЖЯ

Маштаб:
1: 300.000

0 3 6 9 12 км.

ПУБЛІКАЦІЙ ПРО НАДПОРІЗЬКИЙ ПАЛЕОЛІТ

1. Е. Мельникъ „Катологъ колекцій А. Н. Поля в Екатеринославѣ“. Киев, 1893 г.
2. М. Рудинський та Т. Тесля „Палеолітична стація на б. Дубовій“. Четвертинний період ч. 4. ВУАН. К. 1932.
3. І. Левицький „Звіт про розкопи палеоліту на б. Осокорівій, нижче порога Ненаситця 1931 р.“ Рукопис в Катеринославському музеї.
4. П. Єфименко „Дородовое Общество“, Л. 1934 г., стр. 370 і 383.
5. П. Єфименко „Первобытное общество“. Л., 1938., стр. 258, 476, 598-600.
6. М. Березин „Справочник по палеолиту СССР“, М. 1936 г., стр. 36-37.
7. А. Рогачев „Палеолітические стоянки в Кайстровой балке“ Тезиси доклада на 4-й конференції Ін-та Археології АН УССР в Києві, I-II, 1941 р. Відбитка на ротаторі.
8. І. Левицький „Работы днепростроевських експедицій по изучению палеолита в Среднем Поднепровье“. Тезиси доповіді на 3-й конференції Ін-та Археології АН УССР в Києві, V, 1939, Відбитки на ротаторі.
9. В. Резниченко „О геоморфологических особенностях в тектонике района прорыва Днепра через Украинскую кристаллическую полосу“. Труды Комиссии по изучению Четвертичного Периода. Л-1932, стр. 218-219.
10. Л. Лепикаш „Матеріали комплексної експедиції в районі Дніпрельстану“. Четвертинний період. К., 1934 р. ВУАН.
11. „Раковины надпорожских палеолитических стоянок“. Четвертинный период, К. 1936 р., вип. II, стор. 39-43.
12. І. Підолічка „Огляд палеолітичних знахідок за 1917-1937 р.“ Матеріали до вивчення минулих фаун УССР, Вип. I, К., 1938.
13. Н. Бурчак-Абрамович „Фауна верхнепалеолитических стоянок Довшичи и Ямбург“. Тезиси доповіді на 3-й конференції Ін-та Археології АН УССР, в Києві, V, 1939, Відбитка на ротаторі.
14. А. Рогачев „Палеолітические стоянки в Кайстровой балке“ Тези доповіді на 3-й конференції Ін-та Археології АН. у Києві, V, 1939, Циклостиль.
15. А. Рогачов „Палеолітичні стації в Кастровій балці“. Палеоліт і неоліт України. Т. I, К. 1941 (Надрукований у Львові в 1944 р. підчас захоплення Львова більшовиками. Цей том ще не був зброшурований та випущений).
16. Загальна праця І. Левицького про палеоліт у Надпоріжжі, з усіма матеріалами готувалася до друку в виданні „Палеоліт та неоліт України“ т. III. Але після видрукування т. I, видання було припинене в зв'язку з війною.
17. А. Добровольський „Звіт за розкопи палеолітичної стації на б. Кайстровій р. 1931. Рукопис в Дніпропетровському музеї.
18. І. Левицький „Палеоліт Надпоріжжя“, Тези доповіді на 4-й конференції Ін-та Археології АН у Києві, I. 1941 р., Циклостиль. В розгорнутому вигляді доповідь була прийнята до друку в „Палеоліт та неоліт України“ т. III, що не вийшов у світ.
19. П. Курінний, „Коли з'явилася на Україні людина“. Кодацька стація. Науково-літературознавчий збірник „Світання“, ч. 2, стор. 54.

ПУБЛІКАЦІЙ ПЕРШИХ ЗНАХІДОК КУЛЬТУРИ РАНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ на ЧОРНОМОРСЬКОМУ УЗБЕРЕЖЖІ

1. С. Замятнин „Новые данные по палеолиту Закавказья“. Советская Етнография, Л. 1935 г., вип. 2.
2. С. Замятнин „Пещерные навесы Мгвимеви близ Чиатур“ Советская Антропология, III, М-Л, 1937. Також в праці показ. в прим. 5.